

Svoboda psaní

*Proslov na paměť Arthura Millera pronesený
na literárním festivalu PEN klubu*

V březnu 1985 se Arthur Miller a Harold Pinter vydali společně do Istanbulu. Tyto dvě největší postavy současného světového dramatu nepřivedla do Turecka nějaká divadelní či literární událost, ale bohužel neúprosná omezení uvalená tehdy na svobodu slova v Turecku a uvěznění spisovatelé. V roce 1980 došlo v Turecku k vojenskému převratu, statisíce lidí skončily za mřížemi a jako vždycky to samozřejmě nejvíc odsákali spisovatelé. Když jsem prolistoval nové archivy a almanachy, abych si ty dny připomněl, hned se mi vybavilo, jaký výjev měl tehdy člověk nejčastěji před očima: muži shromáždění v soudní síni, usazení na židlích obklopených z obou stran četníky, s oholenými hlavami a svráštělým obočím a čekající na projednání svého případu... Byla mezi nimi řada spisovatelů a Miller s Pinterem přijeli do Istanbulu, aby se s nimi nebo s jejich rodinami setkali, podpořili je a dali o celé věci vědět světu. Jejich cestu zorganizovaly společně PEN klub a Helsinki Watch. Na letišti jsem na Millera a Pintera čekal já, protože jsem jim měl spolu s jedním přítelem dělat v Istanbulu průvodce.

Ta práce mi nebyla nabídnuta proto, že bych se tehdy zajímal o politiku, ale protože jsem byl romanopisec a mluvil jsem slušně anglicky, a já jsem nadšeně přijal – stejně tak z toho důvodu, že takto jsem mohl pomoci kolegům spisovatelům v nouzi, jako pro potěšení, že budu moci pár dní strávit ve společnosti dvou literárních velikánů. Obcházeli jsme maličká vydavatelství, která se jen silou vůle držela nad vodou, zaprášené, pološeré redakce okrajových časopisů, jež úřady v jednom kuse zavíraly, kanceláře novin, kde vládli zoufalý

nepořádek, stíhané spisovatele či jejich rodiny, různé domy, restaurace. Poslouchat dusivé detaily z tohoto politického světa, jehož jsem se stranil a do něj jsem nikdy nechtěl vstoupit, pakliže bych k tomu nebyl donucen, detaily plné represe, krutosti a čirého zla, ve mně jednak vyvolávalo pocity viny a solidarity, jež mě k tomuto světu vázaly, a zároveň jsem si v pudu sebezáchovy opakoval, že nesmím v životě dělat nic jiného než psát krásné romány. Vzpomínám si, že když jsme s Millerem a Pinterem jezdili v chaotické istanbulské dopravě taxíkem z jednoho místa na druhé, bavili jsme se o pouličních prodáváčích, koňských povozech, filmových plakátech a o ženách v šátcích i bez šátku, jež západnímu pozorovateli vždy připadají zajímavé. Jeden obraz se mi vryl hluboce do paměti. Zatímco já a můj přítel si na jednom konci dlouhé chodby v hotelu Hilton, kde naši hosté bydleli, trochu nervózně cosi šeptáme, na zastíněném místě na druhém konci chodby spolu Miller s Pinterem s podobným náptěm a usilovností také cosi šeptem probírají.

Tuto atmosféru napětí a nervozity provázal pocit studu a hrdosti, jenž se na každé schůzce objevoval mezi ustaranými muži zapalujícími si jednu cigaretu za druhou. Někdy byl vyjádřen otevřeně, jindy jsem ho sám vycítil či ho viděl v pohledech a gestech. Většina spisovatelů, myslitelů a novinářů, s nimiž jsme se setkali, se tehdy označovala za levíčáky; dalo by se říct, že jejich problémem byla náklonnost, již západní liberál pocituje ke svobodám vyžadovaným demokracií. Mrzí mě, když o dvacet let později vidím polovinu těchhle lidí – či alespoň jejich určitou, těžko přesně odhadnutelnou část – v řadách nacionalistů na kordy se Západem a demokracií, ale současně by to mělo být menším varováním pro všechny, kdo věří tomu, že demokracie se na Blízký východ dostane bombardováním.

Z oné průvodcovské zkušenosti i z jiných, podobných zážitků jsem si odnesl jedno ponaučení, které sice všichni známe, ale přesto bych ho nyní rád zdůraznil. Svoboda myšlení a svoboda projevu je prá-
vem každého člověka bez ohledu na národnost. Tyto svobody, jež moderní člověk potřebuje k životu jako chléb či voda, nelze omezit pod záminkou ochrany národního cítění, duchovních senzitivit či mezinárodního užitku. Jestliže dnes řada národů mimo západní svět vede ostudný život v mnohem větší chudobě, než si zaslouží, není to proto, že by měly svobodu myšlení, ale proto, že ji nemají. Ti, kdo z těchto chudých zemí kvůli ekonomickým obtížím a neúprosným politickým tlakům emigrují na Západ, se tam, jak všichni víme, občas potýkají s odporným rasistickým ponižováním. Proti rasismu a ponižování, jemuž jsou přistěhovalci v západních zemích, a zvláště v Evropě, vystaveni, se musíme mít všichni na pozoru. A musíme se mít také na pozoru před těmi, kdo se přistěhovalce a menšiny snaží tupit pro jejich náboženství, etnický původ nebo pro tyranii, již vlády zemí, které opustily, uplatňují proti vlastnímu národu. Nic méně respektovat práva menšin a jejich lidství neznamená tolerovat ty, kdo útočí na svobodu myšlení či se jí snaží omezit s poukazem

na duchovní hodnoty menšin a zaštitují se přitom jakousi vírou. Někteří z nás lépe rozumí Západu, jiní možná cítí větší náklonnost k lidem na Východě a další z nás, jako já, se snaží dělat obojí najednou; nicméně tyto úzké vazby a touha porozumět nikdy nesmí předcházet respekt ke svobodě myšlení.

Vždycky mi připadá těžké důrazně a jasně vyslovovat politické soudy, i když v ně pevně věřím – mám v tu chvíli pocit, jako bych říkal cosi „vyumělkovaného“ nebo nesprávného. Vím totiž, že nedokážu svůj názor na život vtěsnat do melodie jediného hlasu a do jediného úhlu pohledu; jsem romanopisec. A také vím, že je těžké chovat silné myšlenky, když žijeme v rychle se měnícím světě, kde se během chvilky stane z osvoboditele despota a z oběti represe utlačovatel. Navíc cítím, že spousta z nás prožívá více rozporuplných myšlenek najednou a že radostnou stránkou psaní románů je objevovat tuto zvláštní povahovou vlastnost současného člověka, ono neustálé sváření se sama se sebou. Proto z vlastní zkušenosti vím, že svoboda myšlení je stejně tak nezbytná k tomu, abychom mohli odhalit skutečnost, jež je před námi tajena a střežena, jako že je to cosi, co souvisí s hrdostí a studem, o nichž jsem se před chvílí zmínil.

Pokusím se tuto otázku studu a hrdosti, jež jsem silně cítil i před jednadvaceti lety, když byli Miller s Pinterem v Istanbulu, objasnit pomocí příběhu. V následujících deseti letech po jejich návštěvě jsem způsobem, na němž měly velký podíl i náhody, dobré úmysly, vztek, hanba a osobní zárlivost, ale z důvodů, jež většinou neměly co dělat s mými knihami a vždy přímo souvisely se svobodou slova, nevědomky nablý mnohem silnější politickou identitu, než bych si kdy přál. Jednou přijel do Istanbulu postarší pán z Indie, zpravodaj OSN pro svobodu vyjadřování, a kontaktoval mě. Jak tomu náhoda chtěla, sešli jsme se zase v Hiltonu. Jen jsme se posadili ke stolu, položil mi tenhle indický džentlmen otázku, která se mi i po letech jakýmsi záhadným způsobem pořád ještě tu a tam rozezní v hlavě:

„Pane Pamuku, co ve vaší zemi byste rád ve svých románech popsal, ale kvůli restrikcím nemůžete?“

Nastalo dlouhé ticho. Zcela nečekaně. Přemýšlel jsem, přemýšlel a přemýšlel. Popadla mě dostojevská krize upřímnosti. Ten pán z OSN se vlastně chtěl zeptat: „O čem se ve vaší zemi kvůli tabu, zákazům a nátlakům nikdo nevyjadřuje?“ Jenomže snad ze zdvořilosti vůči mladému, zapálenému spisovateli naproti sobě zamíchal do otázky i mé romanopisectví a já jsem z nezkoušenosti vzal tenhle aspekt jeho dotazu zcela vážně. Před deseti lety existovalo v mé zemi kvůli všelijakým restrikcím a represivní politice ještě víc témat, o nichž se nedalo psát, než dnes, ale když jsem je promyslel jedno po druhém, žádné z nich jsem nechtěl probírat „ve svých románech“. Jenomže na druhou stranu jsem věděl, že kdybych odpovídal, že v Turecku není žádné téma, o němž bych chtěl ve svých románech psát, ale nemůžu, navodil bych tím mylný dojem. A to už jsem dokonce o těchto nebezpečných tématech začal *vně* svých románů všude možně mluvit. A navíc – copak jsem ze vzteku nefantazíval o tom, jak o oněch zakázaných otázkách napíšu román jenom proto, že jsou zakázané? Když jsem to všechno promýšlel, styděl jsem se na jednu stranu za své mlčení a na druhou jsem si znovu a ještě hlouběji v srdci uvědomoval, nakolik svoboda myšlení souvisí s hrdostí a lidskou důstojností.

Z vlastní zkušenosti vím, že spousta spisovatelů, jichž si vážíme a ceníme, se pustí do témat, jež je přivedou do maléru, nejprve kvůli tomu, že jsou zakázaná a že tyhle základy zraňují jejich hrdost. Protože není-li autor sedící v jiném domě u jiného stolu svobodný, nemohou se ani všichni ostatní spisovatelé cítit svobodní. Na tom spočívá celý duch solidarity sdílený spisovateli PEN klubu všude na světě.

Přátelé mně nebo někomu jinému občas oprávněně vytýkají: „Kdybys to neformuloval takhle, ale nějak jinak, tak, aby se nad tím nikdo příliš nepozastavoval, nebyl bys teď v maléru.“ Jenomže měnit

slova a zaobalovat je tak, aby byla přijatelná pro každého, a získat v tomto ohledu jistou dovednost, to má v sobě něco ponižujícího, hrdost zraňujícího, jako když se člověk snaží nenápadně zabalit zakázané zboží, aby ho propašoval přes celnici.

Všichni jsme si společně připomněli, jak moc souvisí svoboda myšlení a štěstí spočívající v tom, že můžeme zlostně vyslovit, co nás uvnitř dusí, s hrdostí a lidskou důstojností. Nyní bychom se měli sami sebe zeptat, nakolik je „rozumné“ pokoušet se přivést demokracii a svobodu myšlení do jiných zemí tím, že budeme ponižovat jejich kultury a náboženství, nebo je dokonce nelítostně bombardovat. Tématem letošního festivalu PEN klubu je rozum a víra. Kruté, bezcenné zabití takřka sto tisíc lidí ve válce s Irákem nepřineslo Blízkému východu ani mír, ani demokracii, ani svobodu myšlení. Mělo přesně opačný účinek: vyvolalo vlnu protizápadního nacionalistického hněvu. Život malé menšiny usilující na Blízkém východě o demokracii a sekularismus se po téhle válce stal ještě obtížnějším. Tato surová, nelítostná válka je ostudou Ameriky a Západu. Organizace jako PEN a spisovatelé jako Arthur Miller či Harold Pinter jsou naopak jejich pýchou, jež zachraňuje pověst Západu.